

# Jerzy Kielbik

---

"Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych", Janusz Tandecki, Toruń 2001 : [recenzja]

---

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 444-447

---

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

lata wolnizny (maksymalnie do sześciu lat, na ogół był to jednak tylko rok). Po upływie wolnizny Szwajcarzy byli zobowiązani do zwyczajowych w Prusach czynszów i danin, które tylko w minimalnym stopniu odbiegały na ich korzyść w porównaniu z dawnymi mieszkańcami. Wbrew oczekiwaniom nowych osiedleńców obowiązywał ich także szarwark. To również przyczyniło się do rozczarowania nowym miejscem zamieszkania. Generalnie jednak, mimo tych wszystkich zawodów, Szwajcarzy mieli tutaj lepsze warunki niż w swojej ojczyźnie.

Osadnicy podlegali odrębnej administracji, na czele której stał inspektor kolonizacyjny (*Kolonieinspektor*), niezależny od miejscowego starosty. Inspektorem tym był niejaki Jean Lacarriere (zm. 1727 r.). Do jego zadań należała organizacja osadzania kolonistów w terenie. Nad całością akcji osadniczej czuwał zaś dyrektor kolonizacyjny (*Koloniedirektor*) Aleksander von Dohna.

W dalszych częściach pracy autor opisał życie Szwajcarów w Prusach, wyraźnie odrębne od sąsiadów, w tym takie zagadnienia, jak szkolnictwo, Kościół (w przewadze byli oni kalwinistami), ponadto ich położenie społeczne i prawne, warunki mieszkaniowe i rodzinne. Pracę kończą ogólne uwagi o dalszym przebiegu odbudowy kraju. Dołączono też aneksy, m.in. kopie patentu królewskiego z 1711 r. oraz listę z wykazem imigrantów szwajcarskich.

Omówiona grupa Szwajcarów z wójtostwa Sax-Forsteck stanowiła zaledwie niewielką część wszystkich przybyłych wówczas do Prus zagranicznych osadników (w latach 1711–1712 było ok. 4 tys.), ale na ich przykładzie otrzymaliśmy przekonujący i reprezentatywny obraz przebiegu, warunków i następstw prowadzonej wówczas akcji kolonizacyjnej. Podsumowując, pracę należy ocenić bardzo wysoko zarówno ze względu na przemyślany układ, jak też bogatą faktografię opartą na szerokiej bazie źródeł archiwalnych. Rozprawa Lothara Berweina jest też świetnym przykładem, jak mikrohistoria może być przydatna do poznania problemów historii ogólniejszej. Wypada ocenić, że stanowić ona będzie podniętę do powstania – i to już wkrótce – syntezy na temat osadnictwa w Prusach w XVIII w.

Grzegorz Białuński

**Janusz Tandecki, *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001, ss. 210.**

Na temat wielkich miast pruskich istnieje w polskiej historiografii dość znaczna liczba publikacji dotyczących różnych aspektów ich funkcjonowania – od gospodarki poprzez życie codzienne, kulturę, aż do socjotopografii. Brakuje jednak prac przedstawiających w ujęciu syntetycznym dzieje samorządu i struktury społeczne mieszczan. Tę lukę postanowił wypełnić autor recenzowanej pracy. Stanowi ona owoc wieloletnich poszukiwań źródłowych i obszernej lektury, co wynika chociażby z analizy bibliografii dołączonej do pracy – bogatej, wielojęzycznej, uwzględniającej istotne dla tematu prace. Przygotowanie zatem autora do podjęcia tak trudnego tematu trudno przecenić<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> J. Tandecki jest autorem m.in. następujących książek: *Kancelarie toruńskich korporacji rzemieślniczych w okresie staropolskim*, Warszawa 1987; idem, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa 1990; *Atlas historyczny miast polskich*, pod red. A. Czacharowskiego, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, z. 2: *Toruń*, Toruń 1995; idem, *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chełmnie*, Toruń 1983; *Księga cechowa złotników krakowskich 1462–1566*, oprac. B. Dybaś, J. Tandecki, Warszawa 2000; idem, *Cechy rzemieślnicze w Brodnicy: zarys dziejów na tle porównawczym*, Toruń – Brodnica 1997; idem, *Kobieta w rzemiośle wielkich miast pruskich na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, w: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Z. H. Nowak, A. Radziwiński, Toruń 1998, ss. 161–173.

Omawiana książka składa się z czterech rozdziałów oraz dodatku dotyczącego upraw winorośli w średniowiecznych miastach pruskich. Całość poprzedza krótki wstęp. Książkę dopełnia spis treści, streszczenie w języku niemieckim oraz wykaz ważniejszych źródeł i opracowań podzielony na trzy części: źródła archiwalne, źródła drukowane oraz literaturę. Praca pozbawiona jest, niestety, indeksów. Książka, jak podkreślił we wstępie autor, nie ma charakteru zwartej monografii, lecz jest raczej zbiorem esejów i szkiców (s. 9).

Przedmiotem analizy w zakresie określonym w tytule autor uczynił tylko wielkie miasta wyróżniające się niewątpliwie swoją specyfiką. Do tej kategorii miast zaliczył: Chełmno, Stare Miasto Toruń, Stare Miasto Elbląg, Stare Miasto Braniewo, Stare Miasto Królewiec, Główne Miasto Gdańsk i Knipawę (s. 7). Autor świadom złożoności problemów związanych z klasyfikacją miast, we wstępie scharakteryzował ich rozwój, ukazując, jak zmieniała się ich pozycja. Można oczywiście zastanawiać się nad słusznością dokonanego doboru, powołując się np. na klasyfikację miast zaproponowaną przez Henryka Samsonowicza, w której część z wymienionych ośrodków określona została jako miasta zaledwie średnie (np. Braniewo)<sup>2</sup>. Jednak włączenie do rozważań ośrodków miejskich będących co najmniej regionalnymi centrami gospodarczymi wydaje się zabiegiem jak najbardziej wartościowym. Przy czym autor nie precyzuje, które miasta stanowią w pracy przykłady wielkich miast.

Rozdział pierwszy zatytułowany został: *Struktury administracyjne i polityczne w wielkich miastach pruskich w średniowieczu* (ss. 11–66). Pierwszy podrozdział nosi nazwę: *Typy i kształty miast* (ss. 11–36). Autor analizuje założenia urbanistyczne miast pruskich oraz sprawę lokowania „nowych miast”. Na omawianym terenie można wyróżnić dwa podstawowe założenia urbanistyczne, Janusz Tandecki charakteryzuje je na przykładzie Torunia oraz Elbląga. Wybór ten jest o tyle zrozumiały, że oba ośrodki spełniają kryterium reprezentatywności. Tekst książki wzbogacają plany, cztery prezentujące Toruń oraz dwa Elbląg. Autor odbiega w tej części pracy od założonej we wstępie analizy wielkich miast, obok Starego Miasta Torunia oraz Starego Miasta Elbląga opisuje również nowe miasta.

Kolejną część rozdziału pierwszego stanowi podrozdział zatytułowany *Organizacja władz i administracji* (ss. 36–53). Autor charakteryzuje w nim ustrój miast lokowanych na prawie chełmińskim i lubeckim. Podobnie jak poprzednio, czyni to na przykładzie Torunia i Elbląga. Zastanowić się można nad słusznością takiego wyboru, zwłaszcza w przypadku drugiego z miast. Toruń opisywany jest niekiedy pod względem samorządowym jako miasto wzorcowe<sup>3</sup> Elblągowi natomiast – jak stwierdza autor – wiele uprawnień było wydzielanych i dopiero w późniejszym okresie Zakon Krzyżacki, idąc na ustępstwa, likwidował początkowe ograniczenia. Wydaje się, że charakteryzując ustrój miejski w miastach lokowanych na prawie lubeckim, należałoby się posłużyć raczej przykładem Starego Miasta Braniewa, które wcześniej autor zaliczył do wielkich miast (s. 7). Przemawia za tym następujący fakt. Lokowane w 1284 r. Stare Miasto Braniewo otrzymało pełne prawo lubeckie, co było wydarzeniem wyjątkowym, pozwala to stwierdzić, jak mogła kształtować się obdarzona znaczącą swobodą komuna miejska<sup>4</sup>. Brak wstępnych ograniczeń narzuconych

---

2 M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 116.

3 K. Kamińska, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVII wieku na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, Warszawa 1980, s. 5.

4 Na temat Braniewa powstała liczna literatura przedmiotu. Szczególnie cenne są artykuły J. A. Lilienthala, *Die städtische Verwaltung in der Altstadt Braunsberg*, Neue Preussische Provinzial-Blätter, (dalej: NPPB), 1853, Bd. 3, ss. 271–275; 307–315; idem, *Die Rechtspflege in der Altstadt Braunsberg*, NPPB, 1852, Bd. 1, ss. 3–27. Zestawienia wyników badań dotyczących tego miasta dokonano w: S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995.

przez pana zwierzchniego – w tym przypadku biskupa warmińskiego – pozwolił społeczności miejskiej w pełni rozwijać samorząd miejski. Inną kwestią jest, że w pracy autor wydaje się zbyt mało miejsca poświęcać wymienionym we wstępie miastom wielkim. Posługuje się on raczej przykładem głównie dwóch ośrodków: Elbląga i Torunia, uogólniając na ich przykładzie, zamiast tworzyć może bardziej szeroki obraz struktur administracyjnych i społecznych.

Trzeci podrozdział jest zatytułowany: *Pieczenie i herby miast pruskich na przykładzie Starego i Nowego Miasta Elbląga oraz Starego i Nowego Miasta Torunia* (ss. 53–57), natomiast czwarty i zarazem ostatni: *Miasta i zamki krzyżackie w państwie zakonnym w Prusach do 1454 roku* (ss. 57–66).

Rozdział drugi omawianej książki nazwany został: *Struktury społeczne średniowiecznych miast pruskich* (ss. 67–104), składa się on z czterech podrozdziałów. Pierwszy *Mieszkańcy wielkich miast pruskich* (ss. 67–75) stanowi analizę kwestii społecznych. Autor oprócz wyodrębnienia poszczególnych grup ludności zastanawia się również nad zagadnieniem pojęcia patrycjatu i jego adekwatności dla stosunków w miastach pruskich. Drugi podrozdział *Rozwój organizacji cechowych i produkcji rzemieślniczej* (ss. 75–82) poświęcony został tworzeniu się cechów oraz ich funkcji pozagospodarczych. W kolejnym podrozdziale zatytułowanym *Konflikty społeczne* (ss. 82–88) autor poruszył opisywane już w historiografii zagadnienie walk pospólstwa z radą miejską o dopuszczenie do współrzędzenia miastem. Ostatnią część rozdziału stanowi partia poświęcona kwestii: *Związki społeczne mieszczaństwa z zakonem krzyżackim w Prusach* (ss. 88–104). Autor analizuje tutaj ciekawe zagadnienie relacji pomiędzy mieszczaństwem a Zakonem. Ukazuje przenikanie mieszczan do struktur zakonnych jako urzędników, rzadziej braci.

Rozdział trzeci nosi tytuł *Formy życia społecznego w wielkich miastach pruskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych* (ss. 105–140). Część tę rozpoczyna omawiane już w literaturze<sup>5</sup> zagadnienie średniowiecznych korporacji mieszczańskich (ss. 105–116) oraz kwestia miejsca kobiety w rzemiośle wielkich miast pruskich na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych (ss. 116–129). Dokonując analizy wilkierzy cechowych, autor przedstawił uczestnictwo kobiet w życiu tych korporacji. Skoncentrował się na sytuacjach, kiedy miały one niemal równe prawa z mężczyznami zarówno w procesach wytwórczych, jak i innych formach funkcjonowania cechów. W kolejnym podrozdziale autor podjął niezmiernie trudne zagadnienie wędrowek czeladniczych w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych (ss. 129–140). W archiwach miast pruskich brakuje informacji, dokąd czeladnicy się udawali. Wiadomo jedynie, co wynika z zachowanych akt, skąd przybywali. Autor zamieścił informacje dotyczące przybywających do Torunia czeladników cechu złotniczego (ss. 134–135).

W ostatnim rozdziale książki J. Tandecki zajął się kulturą umysłową i materialną miast w średniowieczu (ss. 141–173). Z tego szerokiego zagadnienia wyodrębnił cztery kwestie: *Rozwój szkolnictwa i tworzenie się kręgów intelektualnych* (ss. 141–146); *Kancelarie wielkich miast jako ośrodki kultury miejskiej* (ss. 146–159); *Przemiany w organizacji i formach życia religijnego* (ss. 159–162); *Kultura materialna i elementy życia codziennego* (ss. 162–173). Podobnie jak we wcześniejszych rozdziałach oparł się głównie na przykładach z Torunia. Całość pracy zamyka ciekawe i mało znane zagadnienie uprawy winorośli w miastach pruskich (ss. 174–187).

Książka pozostawia niekiedy pewien niedosyt, zwłaszcza kiedy autor tok narracji koncentruje na Toruniu, Elblągu i Gdańsku. Stwierdzenie to nie ma charakteru zarzutu, lecz wynika wprost

---

5 A. Czachorowski, *Die Bruderschaften der mittelalterlichen Städte in der gegenwärtigen polnischen Forschung, w: Burgertum und Rittertum im Spätmittelalter*, Toruń 2001, ss. 7–22.

z przyjętego charakteru książki. Podsumowując, należy stwierdzić, że pozycja ta stanowi istotny wkład w badania nad dziejami miast pruskich. Pozostaje wyrazić jedynie żal, że nie udało się zrealizować zamiaru, o którym autor pisał we wstępie (s. 9) – napisania wspólnie z Zenonem H. Nowakiem pracy obejmującej również małe i średnie miasta.

Jerzy Kielbik

**Jacek Kowalkowski, *Badania genealogiczne Wojciecha Kętrzyńskiego (1838–1918)*, Biblioteka Genealogiczna, pod red. Marka Górnego, t. 5, Wydawnictwo Historyczne, Poznań–Wrocław 2002, ss. 350.**

Z dużym opóźnieniem dotarła do mnie, niezwykle ważna i warta odnotowania publikacja Jacek Kowalkowskiego. Stanowi ona poprawioną i uzupełnioną wersję jego rozprawy doktorskiej o badaniach genealogicznych Wojciecha Kętrzyńskiego. Wątek genealogiczny był w zainteresowaniach badawczych uczonego dosyć istotny i dotąd nie znalazł swego wnikliwego badacza. Łukę tę z powodzeniem wypełnia omawiana publikacja.

Rozprawa składa się oprócz wstępu i podsumowania z pięciu rozdziałów oraz siedmiu aneksów. W pierwszym rozdziale autor ogólnie zarysował postać Wojciecha Kętrzyńskiego, jego losy oraz genezę i dzieje jego zainteresowań genealogią. W rozdziale drugim omówił publikacje genealogiczne, gdzie obok tak ważnych i fundamentalnych prac, jak *O narodowości polskiej w Prusiech zachodnich za czasów krzyżackich*<sup>1</sup>, czy *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich* (Lwów 1882) przedstawiono wszelkie prace drobniejsze, m.in. np. recenzje. Autorowi udało się dotrzeć (i opublikować w aneksie) do nieznannej w obiegu naukowym recenzji *Przewodnika heraldycznego* Adama A. Kosińskiego<sup>2</sup>. Wszystkie te prace rozpatrzono krytycznie z uwzględnieniem najnowszej literatury.

Absolutną nowość przynosi kolejny rozdział, w którym autor omówił materiały genealogiczne zebrane przez lwowskiego badacza, a pozostające do dzisiaj w rękopisie. Jest to opracowanie cenne o tyle, że Kętrzyński nie zawsze stosował aparat naukowy w swoich pracach, a te pozostałości często pozwalają na ustalenie źródła informacji. Nie wszystkie też wypisy były przez niego wykorzystane. Czasami bywa tak, że źródło to obecnie jest zaginione, a więc wypisy Kętrzyńskiego mają pierwszorzędną rangę źródłową. Wśród tych materiałów znajdujemy nie tylko zeszyty z wypisami źródłowymi, ale też tablice genealogiczne opracowane przez samego Kętrzyńskiego. Na koniec tego rozdziału Jacek Kowalkowski rozpatrzył losy materiałów dzisiaj zaginionych, choćby *Czarnej księgi Działowskich* (i wypisów z niej), znanej jeszcze w latach trzydziestych XX w. (K. Górski). Zaginęły też, najbardziej mnie interesujące, wypisy z archiwum królewieckiego, będące podstawą do omówienia osadnictwa Prus Wschodnich<sup>3</sup>.

---

1 Druk w *Pamiętniku Akademii Umiejętności* w Krakowie. Wydział Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny, 1874, ss. 117–221.

2 Zamieszczonej w Przeglądzie Krytycznym, 1876, nr 11, ss. 421–425, podpisanej kryptonimem „Dr W. K.”

3 W kilku miejscach pracy (m.in. s. 31, 40–41, 115) autor pisze o zaginionej – XVII-wiecznej rękopiśmiennej genealogii Zachariasza Hartunga, która znajdowała się w Bibliotece Wallenrodtów w Królewcu (notabene według informacji G. A. von Müilverstedta znajdowała się ona – może inny odpis lub fragmenty – w archiwum królewieckim, por. G. A. von Müilverstedt, *Ein neuer Beitrag zur Untersuchung über des Geschlechts v. Lehndorff. Herkunft und Heimat*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia, 1904, H. 10, s. 62). Być może, należy jej szukać w bibliotekach w Wilnie. Odkryto tam niedawno, niegdyś popularne i często wykorzystywane, zestawienie genealogiczne z XVIII w. królewskiego sekretarza Rabego. Odnotowano również tam inne bliżej nieokreślone zbiory genealogiczne z XVII–XIX w., por. L. F. W. Wenau, *Ostpreussische Archivalien in der litauischen Akademie-Bibliothek in Vilnius*, Hamburg 2004, s. 270.